

41. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Стрельский Г. В. — К. : Вища школа, 1978. — 137 с.

42. Тимченко Ж. Видатні жінки-революціонерки в Києві / Тимченко Ж. — К. : Знання, Київська міська організація, 1971. — 23 с.

Д. Ю. Кравченко

УДК: 477

РОЛЬ УСНОЇ ІСТОРІЇ У РОЗКРИТТІ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ ПРО БИКІВНЮ

На основі свідчень очевидців про масові поховання репресованих і страчених органами НКВС осіб в Україні, музейних експонатів та архівних матеріалів в Музеї-меморіалі імені Василя Стуса показано важливість усної історії в розкритті історичної правди, «білих плям» нашого минулого і сьогодення.

Ключові слова: репресії; Биківня; свідчення очевидців; урядова комісія; усна історія; історична пам'ять; матеріалізація історичної пам'яті; меморіалізація історичної пам'яті.

На основе показаний очевидцев о массовых захоронениях репрессированных и казненных органами НКВД лиц в Украине, музейных экспонатов и архивных материалов в Музее-мемориале имени Василия Стуса показана важность устной истории в раскрытии исторической правды, «белых пятен» нашего прошлого и настоящего.

Ключевые слова: репрессии; Быковня; свидетельства очевидцев; правительственная комиссия; устная история; историческая память; материализация исторической памяти; мемориализация исторической памяти.

On the basis of eyewitness accounts of mass burials of the repressed and those executed by the NKVD of persons in Ukraine, museum exhibits and archival materials in the Memorial-Museum named after Vasyl Stus shown the importance of the oral history in discovering the historical truth «white spots» of our past and present.

According to interviews collected hundreds of eyewitness testimony and received huge irrefutable material. Numerous eyewitness accounts and public initiatives contributed to materialization and materialization of historical memory. Very large contribution to the return from oblivion victims of Stalinist repression owned Ukrainian cultural and educational society «Memorial» named after Vasyl Stus.

Recovery of historical memory of the tragic pages of our history, returning good name slaughtered innocent victims of Russian Bolshevik occupation arose on the agenda of contemporary Ukrainian society.

Keywords: repression; Bykivnia; eyewitness accounts; the government commission; oral history; historical memory; materialization of historical memory; historical memory of memorialization.

Однією з найтрагічніших сторінок національної історії є репресивна політика радянської тоталітарної влади на території України у ХХ ст. Серед символів геноциду українців є селище на північно-східній околиці Києва під назвою Биківня, де в 1937–1941 рр. масово ховали людей, яких репресували й стратили органи НКВС у Києві.

Відновлення історичної пам'яті про трагічні сторінки нашої історії, повернення чесного імені безвинним жертвам російських більшовицьких окупантів є відповіддю на соціальний запит українського суспільства.

З прийняттям Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. для дослідників було відкрито у сховищах КДБ архівно-слідчі справи репресованих, багато з них передано до державних архівів, прийнято важливі державні законодавчі акти з реабілітації жертв політичних репресій, реалізації їх в областях.

За часів незалежності історію поховань у Биківнянському лісі досліджували М. Лисенко, М. Роженко, О. Бажан, П. Тронько, А. Амонс та ін. Надзвичайно великий внесок у повернення з забуття жертв сталінських репресій належить Українському культурно-просвітницькому товариству «Меморіал» імені Василя Стуса.

Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України, Служба безпеки України спільно з Державним комітетом України по пресі, Українським добровільним культурно-просвітницьким правозахисним добродійним товариством «Меморіал» імені Василя Стуса, Всеукраїнською спілкою краєзнавців ініціювали Державну програму науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» — видання з відновлення історичної пам'яті про трагічні сторінки нашої історії. 1992 р. Президія Верховної Ради та Кабінет Міністрів підтримали ініціативу науковців і громадськості: 6 квітня 1992 р. Верховна Рада України прийняла спеціальну постанову № 2256-ХІІ «Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні»; Постановою Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р. було створено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» у складі 22 осіб, яку очолив академік НАН України П. Т. Тронько, заступниками стали Ю. З.

Данилюк, Г. К. Ковтун, було створено обласні редколегії й науково-редакційні групи.

Одночасно при Головній редколегії був сформований Відділ з розробки архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ, працівники разом із Галузевим державним архівом Служби безпеки України виявляють архівні документи та видають науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ».

Реалізація Державної програми «Реабілітовані історією» відкрила новий науковий напрям у вітчизняній історичній науці — «Дослідження радянської тоталітарної системи». Попри безсумнівні науково-дослідницькі здобутки у розвідці репресивно-реабілітаційних процесів в Україні, нині час їх вивчення далеко не завершено.

Мета публікації — визначити роль усної історії у відтворенні історичної правди про трагічні сторінки історії України, коли радянська окупаційна влада знищувала українську людину, через призму дослідження масових поховань людей, котрих репресували й стратили органи НКВС у Києві, в Биківнянському лісі.

Влада УРСР довго замовчувала і відверто перекручувала факти про те, що сталося в Биківні насправді. Проте, згідно з опитуваннями, було зібрано сотні свідчень очевидців та одержано величезний неспростований матеріал. Встигли, бо людський вік має межі...

Будівництво спеціальної зони для таємних поховань розпочалося за котрою рішенням Київської міської ради від 20 березня 1937 р.: «Провідвод та відмежування землі для спецпотреб. Проект постанови затвердити...» [11].

У визначену рішенням Київської міськради зону було завезено будівельний матеріал, там звели щільний дерев'яний паркан заввишки 2,5 метра з колючими дротами нагорі, пофарбований у зелений колір, а за 700 м від Чернігівського шосе встановили міцні ворота зі службовою прибудовою біля них та цегляний підвал під будинком. Пішли чутки, що це військовий об'єкт.

Відтоді в таємній обстановці реалізувалися «спецпотреби», тобто в Биківні на відведеній ділянці площею близько 5 га систематично ховали знищених жертв більшовицького режиму, хоча перших жертв, яких зазвичай привозили з Лук'янівської в'язниці, було поховано тут ще наприкінці 20-х рр ХХ ст. [6].

Втім, незважаючи на таємничу обстановку й висоту паркану місцеві мешканці та інші очевидці тих подій дещо зрозуміли.

Зупинимось на деяких свідченнях очевидців.

Спогади місцевого мешканця: «Бачив побудований зелений паркан метрів два заввишки. Потім біля паркана, поруч із ним почали будувати де-

рев'яний будиночок, будували місцеві чоловіки, а серед них мій батько. Я бігав до цього будиночка... На дорозі, що вела до воріт цього паркана, побачили криваві плями. Ці плями бачив багато хто, але боялися про це говорити. Машини, покриті брезентом, приїздили лише під ранок щоночі. Це тривало до початку війни» [15].

Свідчення місцевих мешканців-биківнян: «...в зону щоночі закриті вантажівки щось вивозили із Києва, а вже перед ранком від'їжджали назад. Було по 2–3 машини, а інколи ціла колона — 5–6 вантажівок, і обов'язково в супроводі автомобіля з військовими. З початком війни рух до зони поживавився. За кілька днів до приходу німців через Биківню в зону “зеленого паркану” чекісти гнали велику колону заарештованих із київських в'язниць. Колона була довжиною в цілий день ходу. А цілу ніч у зоні за “зеленим парканом” лунали постріли, чутно було жажливі крики людей. Привозили до лісу також військових, так званих дезертирів. Вони самі собі копали яму, по команді лягали обличчям вниз і отримували кулю в потилицю» [4].

Свідчення місцевих мешканців, яких німці залучили до розкопок у Биківні: «19 вересня 1941 р. німці великою колоною від Броварів через Биківню йшли до Києва. Через кілька днів після вступу німців до Биківні прибула група німецьких військових на двох авто. Взяли в селі кількох чоловіків з лопатами і погнали у напрямку “зеленого паркану”. Думали, що ведуть туди на розстріл. Однак, німці підвели до однієї з ям, що вже запала, і наказали копати. Під тонким шаром землі всі побачили труп людини, що була у діагональному військовому галіфе та спідній білій сорочці. За наказом німців один труп витягли з ями. Німці все це сфотографували. Після цього чоловіків та хлопців відпустили додому» [4].

За однастайними свідченнями очевидців, під час німецької окупації німці нікого не привозили, там нікого не розстрілювали і не закопували. Зона стояла безлюдна й німа, люди боялися туди заходити. Після звільнення Биківні з-під окупації «зелений паркан» було розібрано, будинок знесено [5, с. 47].

Мешканцеві селища Биківня Семену Дембовському належать спогади про те, що сталося після відступу Червоної Армії у вересні 1941 р. з Києва: «Тоді люди кинулися за зелений паркан, почали шукати коштовності, але виявили цвинтар». Реакція влади очевидна: їй не були потрібні такі свідки. В березні 1945 р. Дембовського засудили на 10 років позбавлення волі, звинувативши в тому, що він «із приходом німецьких окупантів повідомив і вказав їм на вигадане кладовище НКВД...» [15].

За свідченням М. Табачного, колишнього прокурора, «...усе це відбувалося в кімнаті коменданта з особливих справ Лук'янівської в'язниці. Лю-

дину, засуджену до розстрілу, піднімали з підвалу на ліфті, повертали обличчям до стіни, ставили навколішки, нахилили голову. Тоді комендант стріляв їй у потилицю. Померлого знову опускали, а на його місці з'являвся новий засуджений. Так за ніч у середньому розстрілювали 100–150 осіб. Труп вивозили за місто, за Дарницю, у ліс...» [1, с. 32–35].

Свідчення колишнього водія Київського обласного управління НКВС, котрий точно знав місце вивезення страчених і працював тоді у відділі боротьби з контрреволюцією: «труп “ворогів народу” скидали до ями. Розстрілювали людей у підвалі внутрішньої тюрми і вночі вантажили на машини спеціальними кліщами. Ними брали за шию, за ноги і закидали в кузов. Завантаживши повністю машину, накривали її брезентом, аби приховати вантаж від сторонніх очей. Потім щонаочі перед світанком їх вивозили до Биківні... Зазвичай трупи возили дві-три машини у супроводі працівників НКВС» [7].

За свідченнями очевидців — співробітників прокуратури Л. Гусака, М. Мусоргського, «...людей заводили у кабінет коменданта, там виконували вирок, як правило це був вистріл з пістолета у потилицю. Щоб заглушити постріли вмикались мотори автомобілів. Тіло виносили на вулицю і вантажили на бортову вантажівку, заслану брезентом, щоб не стікала на дорогу кров. Коли кузов заповнювався, його накривали брезентом і зверху. Автівки караванами відправлялись до Биківнянського лісу. Йшли від двох до шести вантажівок у супроводі емок (ГАЗ-М1 — легковик, який найчастіше використовували НКВС-служби того часу) з вимкненими фарами. Вони заїжджали на охоронювану територію спецділянки і повертались уже пустими. Нерідко серед їхнього вантажу були й ті, які ще вчора самі стріляли та знущались над засудженими» [2].

Свідчення очевидців, які пройшли через Биківню й вижили: «ями копались, на скільки відомо, безсистемно, різної глибини і розмірів. У більшості випадків глибина була близько півметра — метр. Трупи скидались як попало. У ямі може бути і один і кілька десятків трупів. Особисті речі скидались у ту ж саму яму. Іноді закопувались поряд.... Крім того, на відміну від німців, НКВСники не видирали золоті зуби. Перед закопуванням у могилу насипали вапно, таким чином борючись з можливими хворобами (через таку кількість трупів це було цілком можливим) в той же час спотворюючи залишки. Звісно ніяких конкретних документів, кого, коли і куди закопали не знайдено» [2].

Свідчення селян Броварського району: «...в кого були коні, влада давала завдання їхати до Києва, до Лук'янівської в'язниці, щоб завантажитися і везти поклажу, куди накажуть. Приїздили на подвір'я в'язниці, там їх завантажували людськими трупами, що лежали штабелями, вози (чи са-

ни) вкривали брезентом або рогожами, і поводити наказували їхати через Дніпро до Биківні. Коли підводи прибували до Биківнянського лісу, то там уже була готова яма або траншея, викопана заздалегідь. Спеціальна бригада скидала групи до ями і засипала їх землею. Візників відпускали додому із суворим наказом: «Нікому про це ні слова, бо опинитеся самі в тій ямі!» [3].

Свідчення очевидців, задіяних у роботі першої Державної комісії (1944 р.) на місцях поховань: «Та комісія “встановила”, що в Биківнянському лісі за “зеленим парканом” поховано жертв німецько-фашистських загарбників. Постановили бульдозером усе зрівняти, трохи засадили акацією, людям наказали забути про все» [3].

Свідчення (1962 р.) групи молодих українських дисидентів — «Клуб творчої молоді» — у складі Алли Горської, Василя Симоненка та Леся Танюка: «нашу увагу привернули дітлахи, які грали у футбол... дитячим черепом... так ми натрапили на масові поховання». Реакцією радянської влади стало закриття «Клубу творчої молоді» та оголошення поетів дисидентами [8].

Свідчення очевидців, задіяних у роботі Другої державної комісії (1971 р.) на місцях поховань: «...до ям було викликано військову частину, яка мала там наводити порядок. Протягом цієї операції було назбирано різних документів шість чи сім мішків (паспорти, посвідчення, довідки тощо). Все це було передано міліції з наказом спалити. Палили в одній із котелень Дарниці, сусідній околиці Києва. Газета “Вечірній Київ” надрукувала повідомлення, що в Дарницькому лісі знайдено ще одне місце таємних поховань радянських громадян, закатованих німецько-фашистськими загарбниками» [3].

За свідченнями очевидців, проводились неодноразові дослідження.

Перші розкопки провели німці, в результаті на глибині півметра було знайдено спотворені людські тіла. Подальші розкопки на площі 15 тис. м² довели (наприклад, за номерками на руці), що тут поспіхом поховали тих в'язнів київських в'язниць, яких розстріляли з початком війни. Вперше про поховання в Биківні написав Петер А. Кольмус у газеті «Berliner Voersens-Zeitung» у вересні 1941 р. [6].

Вже потім знайдуться документи, що підтвердять: із 1939 р. по 18 вересня 1941 р. таємний цвинтар НКВС прийняв тіла 2563 жертв. Документально, а також за залишками одягу — військові галіфе, радянська військова форма, особисті документи — підтверджено: в Биківнянському лісі влітку розстріляли 89 військовослужбовців, які дезертирували з Червоної Армії [15].

Перші три державні комісії — 1944, 1971, 1987 рр. працювали як комісії з установлення факту злочинів німецько-фашистських загарбників і

в результаті оголосили, що тут поховано жертв нацизму, при цьому сліди злочинів ретельно приховувались: у ході діяльності комісій було виявлено та знищено велику кількість документів, які могли викрити енкавеевників. Зокрема, Державна комісія 1987 р. на чолі з міністром внутрішніх справ УРСР І. Гладушем, якій доручили обстежити ділянки місцевості, де виявлено рештки загиблих, прийшла до висновку, що в Биківні розміщувався фашистський концтабір, у якому гинули радянські люди [6].

В грудні 1988 р. під тиском громадських ініціатив (Спілки письменників України, Товариства «Меморіал» імені Василя Стуса) з'явилося розпорядження Ради міністрів УРСР про те, що Урядова комісія має додатково вивчити обставини та документи, пов'язані з масовими похованнями поблизу селища Биківня. Нарешті було порушено кримінальну справу й проведено експертні дослідження (чого взагалі раніше не робили). Четверта державна комісія під тиском фактів і свідчень очевидців визнала, що в Биківні поховано жертв комуністичних репресій. 11 липня 1989 р. у пресі з'явилося повідомлення про завершення роботи комісії, в якому було названо кількість похованих жертв — 6783. На думку дослідників, ці дані неповні й у Биківні поховано понад 100 тис. осіб [6].

Таким чином, численні свідчення очевидців та громадські ініціативи сприяли матеріалізації історичної пам'яті.

За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України, до 1937 р. ті, кого заарештували органи ДПУ-НКВС, утримувалися в м. Києві у Лук'янівській в'язниці. Після виконання вироків страчених ховали на околиці Лук'янівського кладовища, а за свідченнями киян — і на інших міських цвинтарях. Але репресії були настільки масовими, що потрібно було шукати нові площі для «особливих потреб». Тому за Рішенням Київської міської ради від 20 березня 1937 р. (пункт 39, таємна частина проекту постанови, спогади співробітників) Биківня стала місцем систематичного поховання репресованих у Києві. На підставі аналізу документів, розсекречених матеріалів роботи урядових комісій 1971, 1987 і 1988–1989 рр. достовірно встановлено, що в районі села Биківня в 1936–1941 рр. закопували розстріляних у місті Києві [13].

Працівники Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) вивчали розстрільні списки, які уклали «двійка» НКВС СРСР — начальник підрозділу НКВС і прокурор, «трійка» при Київському обласному управлінні НКВС — начальник підрозділу НКВС, секретар обкому партії і прокурор, а також акти про виконання вироків. Протоколи «двійок», що їх опрацювали в ГДА СБУ, вказують на те, що за їх рішенням у 1937–1938 рр. репресовано 10 427 осіб, з яких 5751 особа розстріляна в Києві. Згідно з протоколами «трійок» при Київському облуправлінні НКВС,

цей позасудовий орган розглянув 8206 справ, за якими репресовано 13 766 осіб, з них 7915 розстріляно в Києві. Окремо рішення про вироки ухвалювали Військова колегія Верховного суду СРСР і Військові трибунали. За протоколами їхніх вироків встановлено прізвища 525 розстріляних у Києві [13].

Загалом на сьогодні за виявленими і опрацьованими силами працівників ГДА СБУ документами встановлено прізвища 14 191 особи, поховані в Биківні, вироки яким винесено в Києві. За виявленими й вилученими предметами з особистими ознаками, написами, гравіюванням та іншими особливостями, досліджуваними архівно-кримінальними справами вдалося встановити конкретних розстріляних. Серед них у Биківнянському лісі знайшли останній притулок письменники Яків Савченко, Микола Борисов, Михайло Мороз, Анатолій Патяк, поети Михайль Семенко й Микола Скуба, художник, фундатор Академії мистецтв, професор Київського художнього інституту Михайло Бойчук, директор драматичного театру імені Івана Франка Кирило Гетьман, композитор Валер'ян Михальчук, наукові співробітники інституту літератури ім. Т. Шевченка Юрій Йосипчук і Гнат Пронь, науковий співробітник інституту історії Академії наук УРСР Трохим Скубицький, член Президії Академії наук УРСР, директор інституту економіки Олександр Асаткін, директор наукової бібліотеки Академії наук УРСР Василь Іванушкін, викладачі кафедри української мови і літератури Київського педагогічного інституту професор Олексій Синявський та доцент Олексій Бондаренко, директор цього інституту Юрій Коновальчук, директор Київського медичного інституту Сергій Сапронов, професор, хірург Олександр Панченко, брат народного письменника Білорусі Янки Бриля — Володимир Бриль та тисячі інших жертв комуністичного терору [13].

Меморіалізацію історичної пам'яті про Биківню влада санкціонувала у власній інтерпретації. В травні 1988 р. у Биківні було відкрито пам'ятник, на центральному камені якого викарбовано: «Вічна пам'ять. Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, закатованих фашистськими окупантами у 1941–1945 рр.» Проте під тиском сотень свідчень очевидців і громадських ініціатив рішенням четвертої Державної комісії було визнано, що в Биківні поховано жертв комуністичних репресій та з'явилися публікації в пресі — у липні 1989 р. напис на камені було збито. Залишилися слова «Вічна пам'ять». 10 травня 1990 р. в Биківнянському лісі було встановлено великого дубового хреста, в липні 1990 р. робітники одного з підприємств м. Бровари встановили на узбіччі шосе півторатонну панель з написом «Могили репресованих — 1 км» [6].

30 квітня 1994 р. відбулось відкриття Биківнянського меморіального комплексу, спорудженого за розпорядженням Президента України Л. Кучми. Кабінет Міністрів України 22 травня 2001 р. видав Постанову «Про створення державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» з віднесенням його до управління Київської міської державної адміністрації [6].

У травні 2005 р. з нагоди щорічної церемонії вшанування жертв сталінських репресій у Биківні Президент України Віктор Ющенко видав Указ «Про додаткові заходи з увічнення пам'яті жертв політичних репресій і голодоморів в Україні». Указ передбачав низку заходів, зокрема надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного. 17 травня 2006 р. окремим Указом Президента України В. Ющенка № 400/2006 Заповіднику надано статус Національного [14; 26].

21 вересня 2012 р. за участю президентів Польщі Б. Комаровського та України В. Ф. Януковича на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» урочисто відкрили Міжнародний Меморіал жертв тоталітаризму 1937–41 рр., який включає українську та польську частини [12].

Свідчення про масові поховання в Биківнянському лісі 3,5 тис. розстріляних поляків (за іншими джерелами — польських офіцерів) не знайшли підтвердження.

ГДА Російської Федерації подає цифру про розстріл 1940 р. 21 857 військовополонених та інтернованих 1939 р. польських офіцерів та інших польських громадян за рішенням «трійки» НКВС СРСР на підставі Постанови ЦК КПРС від 5 березня 1940 р., з них у Катинському лісі (Смоленська обл.) — 4421 особа, в Старобільському таборі поблизу Харкова — 3820 осіб, в Осташківському таборі (Калінінградська обл.) — 6311 осіб, в інших таборах та тюрмах Західної України та Західної Білорусі — 7305 осіб [9].

Тобто, в російських офіційних джерелах немає згадок про масові розстріли польських офіцерів у Києві та Київській обл., зокрема в Биківнянському лісі. І хоч би як комусь хотілося перетворити Биківню на українську Катинь і знайти тут український слід Катинського злочину, документально це не підтверджується.

Щодо українських офіційних джерел, то директор Державного архіву м. Києва Б. П. Курінний 2001 р. повідомляв, що в архіві міста відомостей про місця поховань на території Києва поляків — жертв тоталітаризму не виявлено. У свідченнях судмедексперта Київського обласного бюро судово-медичної експертизи Юрія Коваленка, слідчого з особливо важливих справ Київської міської прокуратури Володимира Ігнат'єва, колишнього

голови Київського міськвиконкому Миколи Лаврухіна йдеться про останки кількох десятків (але ніяк не тисяч чи сотень) польських офіцерів і чиновників, а також восьми розстріляних жінок-полячок [9].

Польські джерела не подають чіткої інформації про те, де і скільки поляків загинуло в Україні, а, з іншого боку, говорять про так званий «Український Катинський список» заарештованих 1939 р. працівниками НКВС поляків, серед яких дивізійні генерали — активні учасники польської агресії 1919 р. проти ЗУНР... [10].

Археологію Биківнянських поховань зруйновано роботою чотирьох Державних комісій, а також несанкціонованими розкопками 2001, 2006, 2007 рр., які проводили місцеві та іноземні (зафіксовано номери двох польських мікроавтобусів та рейди польських байкерів) «чорні археологи» за сфальшованими дозвільними документами чи усними поясненнями без участі фахівців — археологів, судмедекспертів, без ліцензії Інституту археології та поновлення Биківнянської кримінальної справи під час відкриття нових поховань за нововиявленими обставинами, що призвело до грубих порушень у методиці робіт та знівельовало історичну і юридичну цінність знахідок, котрі не було офіційно представлено Управлінню охорони культурної спадщини (щоденники розкопок та описи знахідок) відповідно до Закону. Окремі речі польського походження, знайдені в Биківні, як-от гудзики з орлом, ебонітові гребінці, одяг, монети, ще не є прямим підтвердженням належності їх полякам чи польським військовослужбовцям, бо такі речі легко можна було придбати на стихійних ринках не тільки польським військовим, та й кількісно вони ніяк не тягнуть на 3,5 тис. осіб. Основним ініціатором і провідником ситуації навколо Биківні стала Міжвідомча комісія при Кабінеті Міністрів України, до компетенції якої заповідні території не входять [10].

Підсумовуючи, слід наголосити на провідній ролі усної історії в розкритті історичної правди, «білих плям» нашого минулого й сьогодення, відомостей про геноцид українців у селищі на північно-східній околиці Києва під назвою Биківня, де в 1937–1941 рр. масово ховали людей, яких репресували й стратили органи НКВС у Києві. Під час опитування було зібрано сотні свідчень очевидців та одержано величезний неспростовний матеріал. Численні свідчення очевидців та громадські ініціативи сприяли матеріалізації та меморіалізації історичної пам'яті. Надзвичайно великий внесок у повернення з забуття жертв сталінських репресій належить Українському культурно-просвітницькому товариству «Меморіал» імені В. Стуса.

За виявленими й вилученими предметами з особистими ознаками, досліджуваними архівно-кримінальними справами вдалося встановити

конкретних розстріляних. Загалом на сьогодні встановлено прізвища 14191 особи, поховані в Биківні. За деякими підрахунками, відомі імена кожного сьомого. На думку дослідників, ці дані неповні. Інформація про масові поховання польських офіцерів у Биківні не підтверджується, адже йдеться лише про останки кількох десятків польських офіцерів та чиновників, а також восьми жінок-полячок, які потрапили під загальні репресії разом з іншими в'язнями.

Меморіалізація історичної пам'яті Биківнянської трагедії час від часу стає предметом публічних політичних спекуляцій.

1. Бажан О. Г. Місця масових захоронень жертв сталінських репресій в УРСР в 1937–1938 рр.: географія, проблеми ідентифікації / О. Г. Бажан // Наукові записки. — Т. 156. Історичні науки. — С. 32–35.

2. Бітковський В. О. Биківня: минуле і сьогодення. — Ч. 1. Минуле: [Електронний ресурс] / Бітковський В. О. — Режим доступу: <http://maidanua.org/static/mai/1265792442.html>

3. Громада. — 2005. — Травень — червень. — № 3 (77).

4. Лисенко М. Биківня: злочин без каяття / Лисенко М. — Бровари: Криниця, 1996. — 136 с.

5. Лисенко М. Биківня — наш вічний біль / Лисенко М. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — 368 с.

6. Матеріали музейної експозиції «Забуттю не підлягає — хроніка комуністичної інквізиції в Україні (1917–1991)» Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» імені Василя Стуса.

7. Молодик В. Жакливі могили Биківнянського лісу: [Електронний ресурс] / Молодик В. — Режим доступу: <http://radomyshl.blogspot.com/2014/08/blog-post.html>

8. Мосьондз О. Про що «заговорив» Биківнянський ліс / О. Мосьондз // Народна армія. — 2012. — № 87–88. — 19 травня.

9. Поточний архів Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» імені Василя Стуса. — Історична довідка.

10. Поточний архів Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» імені Василя Стуса. — Круцик р. Кагинський меморіал у Биківні / Круцик Р.

11. Протокол засідання президії Київської міськради. 20 березня 1937 року: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.memorial.kiev.ua/images/stories/2009/06/01_001_postanova_miskrady.pdf

12. Солонина Є. «Поляки підштовхнули українців шанувати своїх репресованих» — політв'язень: [Електронний ресурс] / Солонина Є. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24716038.html>

13. Трагедія Биківні: як це було: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/masovi-rozstrily/626-tragedija-bykivni-jak-se-bulo.html>

14. Фещенко О. В. Доки пам'ять жива / О. В. Фещенко, О. В. Крутенко. — Черкаси: ЧОПОПП. — 2009. — 88 с.

15. Шаповал Ю. Биківня: матеріалізація історичної пам'яті / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. Україна. — 2007. — № 19. — 18 травня.